

BALATORIJ U DUBROVAČKOJ STAMBENOJ ARHITEKTURI XV. STOLJEĆA

N a d a G r u j i ć

UDK 728 (497.5 Dubrovnik) „14“
Izvorni znanstveni rad
Nada Grujić
Filozofski fakultet, Zagreb

Na osnovu analize dokumentata XV. st. utvrđuje se mjesto i oblik kamenog balatorija u dubrovačkoj stambenoj arhitekturi poglavito na palači Sandalja Hranića. Tumačenje ovog pojma, koji je važna tipološka odrednica, uključuje i osvrt na uporabu riječi solarij kako u statutar-nim odredbama XIII. st. tako i u ugovorima XV. i XVI. st.

U istraživanju nestalih spomenika stambene arhitekture arhivski podaci jedini su oslonac, pouzdan onoliko koliko su nazivi koji se u njima javljaju točno protumačeni. Budući da ih je teško ili nemoguće provjeriti, mnogi ostaju na razini pretpostavki. No, pažljivim čitanjem konteksta i usporedbama koje nadilaze uske okvire jednoga grada ili granice jedne regije, moguće je upotpuniti predodžbu o izgradnji određenog razdoblja općenito, a posebno o arhitektonskoj tipologiji i o stilskim obilježjima. Valja uzeti u obzir da ni nazivi za pojedine arhitektonske elemente nisu u određenom vremenu jednoznačni. Njihova uporaba ovisit će u prvom redu o znanju samih majstora i naručilaca, a mnogi naši arhivski dokumenti pokazuju da ovisi i o obrazovanosti pa i podrijetlu notara. Sigurno je da se jednom prihvaćeni ili uobičajeni nazivi teško mijenjaju; u razvijenijim sredinama čak i sami obrti (zidari, klesari, tesari, drvodjelci) tvore u tom smislu dosta zatvorene krugove.¹ Definiranje naziva otežavaju i modifikacije samih arhitektonskih oblika. Na primjeru **balatorija** pokazat će se također da nestanak nekog termina ne znači obvezno i nestanak oblika koji on u određenom vremenu označuje; konačno, pokazat će se da termini ne mijenjaju značenje samo ovisno o vremenu i sredini, već i o razini na kojoj se primjenjuju.

U kontekstu stambene arhitekture XV. stoljeća termin **balatorij** u našoj se stručnoj literaturi različito tumači. Često se zanemaruje onodobno značenje riječi, a impliciraju ona kasnija, kada ta riječ podrazumijeva samo jednu od mogućih funkcija: u dvoranama dubrovačkih palača i ljetnikovaca “balatur” se svodi na drvenu galeriju za svirače; u sjevernoj Dalmaciji “balatura” se svodi na odmorište vanjskog stubišta, a u pučkoj arhitekturi i na samo vanjsko stubište. Oba naziva dijalektalne su izvedenice talijanske riječi *ballatoio* (latinski *ballatorium*), odnosno

njezine venecijanske varijante *balador*, što osobito jasno pokazuju neki lokalizmi, primjerice, kotorski “baladur” i istarski “balador” označujući kamenu terasu.

Nazivi koji se koriste u arhivskim dokumentima imaju osobitu važnost za proučavanje dubrovačke stambene izgradnje XV. stoljeća jer iz tog vremena, barem u reprezentativnom sloju, malo je toga sačuvano. Uz to se arhivski podaci, makako bili brojni, sasvim iznimno podudaraju s postojećim spomenicima. Riječ **balatorij**, osim što se različito tumači pa i pogrešno prevodi, u XV. stoljeću će i sama u dokumentima biti zamijenjena riječju **solarij**. Kako se u oba slučaja radi o arhitektonskim elementima završnih katova, provjera je dodatno otežana činjenicom što su upravo ti dijelovi zgrada pretrpjeli najveće izmjene. Stoga se pravo značenje ovih naziva mora tražiti i izvan Dubrovnika, u ostalim dalmatinskim sredinama pa i šire, a sagledavati ih valja u kontekstu etimološkom i morfološkom, što bližem onom vremenu u kojem se koriste.

Autori Rječnika srednjovjekovnog latinskog jezika JAZU izjednačuju *balatorium* s nazivima *porticus*, *podium*, a prevode sa trijem, podstrešje, balkon; primjeri koje navode ograničuju se na XIII. i XIV. stoljeće.² U prijevodu Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, u zabrani izlijevanja vode i u odredbi iz 1385. o zabrani gradnje nad javnim putom Zlatko Herkov za *ballatorium* rabi riječ balkon, što nije pogrešno ali je odveć uopćen naziv.³ Naime, u dokumentima XIII. i XIV. stoljeća spominju se i balkoni (*balchiones*); iz konteksta proizlazi da i sam naziv **balkon** ne označuje uvijek isti građevinski oblik, a pogotovo se on ne može poistovjetiti s balatorijem.⁴

¹ E. Concina, *Pietre parole storia, Glossario della costruzione nelle fonti veneziane (secoli XV-XVIII)*, Venecija 1988.

² *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, fasc. I, izd. Historijskog instituta JAZU, Zagreb, 1969, str. 94. Riječ se u dokumentima javlja kao *balatorium*, *baladorium*, *balatoria*, *balatura*, *balladium*.

³ *Si qua persona prohiecerit aquam de domo, uel de balatorio super aliquam personam soluat penam soldorum quadraginta paruorum, cuius poenae medietas sit Communis et altera accusatoris, et si de tali proiectione aquae damnum euenerit, reficiatur etiam damnum iniuriam patienti (VI, 10). „, quod de caetero nulla persona cuius vis status, seu conditionis existat, audeat, nec praesumat facere, aut fieri facere ballatorium nec scallas, nec aliquod aliud aedificium super viam Communem Sibenici ... (cap. XLIII).* (Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika, Šibenik 1982, str. 177, 230).

⁴ *Statut grada Dubrovnika*, 1272, Dubrovnik 1990, str. 162. (III. poglavlje V. knjige sadrži odredbu: “Svatko može na svom zidu ili na svom dijelu izgraditi prozor ili balkon (*fenestram facere vel balchionem*), osim ako na drugoj strani sučelice i to po sredini, ne stoji prozor ili balkon (*fenestra vel balchio*); tada, naime, ne može izgraditi balkon ili prozor (*balchionem vel fenestram*).” *Balchio* se spominje i u *Spisima dubrovačke kancelarije* (Fol. 73', 915), ali u značenju dvojnog prozora (bifore): *Die penultimo octubris (1296). C. Benuenutus petrarius promisit laborare Triponi de Georgio balcones VIII de lapidibus dicti Triponis de una columpna, ad modum quod fuerunt alie de domo dicti Triponis. Et non debet facere aliut laborerium donec complete fuerint. Pro quibus dictus Tripe debet et dare yperperos XVI* (J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, *Zapisi notara Aca de Titullo (1295-1297)*, JAZU, Zagreb 1984, str. 302).

Neke odredbe poput ove iz 1322. godine ne ukazuju i na oblik: “Ako tko na gradsku ulicu ili seoski (put) danju ili noću s balkona ili s prozora (*per balcones vel per fenestras*) ili bilo odkuda izlije vodu ili (baci) prljavštinu ili kakvu nečist, neka bude kažnjen (na isplatu) komuni deset solida ...” (*Statut grada Trogira*, Split 1988, Knjiga II, pogl. 57)

Pravo značenje riječi balatorij u XIV. ili XV. stoljeću znatno je određenije. Svi mjerodavni rječnici arhitektonske terminologije slažu se u definiciji.⁵ Početno obrambena paluba na lađama (*bellatorium*), u srednjem vijeku **balatorij** zadržao se u fortifikacijskoj arhitekturi kao konzolno istaknut obrambeni hodnik, ophod (*ballatoio*), često okrunjen prsobranima; otud prelazi u sakralnu i osobito u stambenu arhitekturu kao krunište kuća-kula gradskih tornjeva i velikih palača. Utilitarna funkcija zamijenjena je potom dekorativnom, te balatorij postaje čak i statusnim simbolom. Znači da će se u XIV. i XV. stoljeću naći mahom u reprezentativnom sloju stambene izgradnje i na onim palačama u kojih preživljuju ili oživljuju oblici srednjovjekovne, fortificirane rezidencije.⁶ Balatorij može biti otvoren poput terase ili natkriven poput galerije. Balkonom se, dakle, može nazvati samo u slučaju kad je veoma dugačak i kruži oko cijele zgrade ili jednog njezina dijela.

Mnogi se rječnici pozivaju na definiciju riječi **ballatoio** koju daje firentinski pisac i povjesničar XVII. stoljeća Filippo Baldinucci: “balatorij je poput visoke ulice smješten ili izvan fasada građevina ili unutar njih, prigraden zidovima dvorišta ... Služi prolaženju izvana ili s jedne u drugu zgradu ili kretanju oko iste građevine ili onima koji u njoj stanuju služi kao mjesto za odmor i za uživanje u pogledu na ulice i trgove”.⁷

⁵ Balatorij je vrsta balkona koji kruži oko cijele ili dijela kuće; dio je utvrde (G. Ravazzini, *Dizionario di architettura*, Milano 1936, 1992); istaknuta galerija s vanjske strane obrambenih zidina, koristi se i kao ukrasni motiv; u pučkom graditeljstvu XVIII. i XIX. st. to je dugačak balkon na fasadi kuće sa strane dvorišta koji služi povezivanju pojedinih soba ili stanova (*Il Nomenclatore di Architettura*, Torino 1993); balatorij je horizontalna struktura koju nose menzole ili je istaknuta u odnosu na fasadu (do cca 1 m); na nju vode vrata, ima ogradu, parapet ili balustradu, od drva je, željeza ili kamena; ako je istak (*sbalzo*) veći, zove se terasa; ako ima više prozora, naziva se *balconata*, ako je dovoljno dugačak – balatorij (N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, *Dizionario di architettura*, ed. Einaudi, 1992). Balatorij je balkon ili hodnik ili obrambeni ophod, istak s vanjske strane ili unutar zgrade, u gornjem dijelu dvorane ili neke prostorije, a služi u razne svrhe: kao prolaz, veza, za obranu. Ako je balkon jako izdužen i povezuje razne prostorije ili stanove, zove se balatorij; ako je širi od 1 m i njime se lako kreće, zove se terasa (*Enciclopedia dell'Architettura Garzanti* 1998).

⁶ Općenito obilježje srednjovjekovnih rezidencija da služe kao utvrde zadržava se i u kasnijim građevinama u obliku kula, prsobrana i istaknutih konzola na kojima su počivali drveni balatoriji (*ballatoi lignei*). Usp. R. Stopani, *Medievali "Case da Signore" nella campagna fiorentina*, Firenca 1977, str. 43. Drvene balatorije na višoj će razini – na gradskim palačama i izvangradskim utvrđenim rezidencijama – zamijeniti kameni balatoriji kakve imaju, primjerice, Palazzo Vecchio u Firenci i palazzo Venezia u Rimu, palače koje se i tipološki određuju kao *palazzi-fortezze*.

U gradskoj stambenoj izgradnji, na firentinskim kućama, primjerice, balkon koji se pružao duž cijele fasade i povezivao razne prostorije, zadržao se dugo, pogotovo u sporednim ulicama, a nazivao *palchetto* (G. Fanelli, *Firenze, architettura e città*, Firenca 1973, str. 149).

⁷ *E come una strada alta situata o fuori delle facciate degli edifici, o nella parte di dentro annesso al muro de' Cortili, con sponde attorno. E serve per passare dalla parte di fuori, da una ad un'altra abitazione, o per girare al medesimo edificio, o per dar luogo agli abitatori di ricrearsi all'aria aperta, e goder la veduta delle strade o piazze* (Filippo Baldinucci, *Vocabolario toscano dell'arte disegno*, 1681).

Baldinuccijevu definiciju u pogledu funkcije potvrđuju mnogi prethodno

izgađeni balatoriji, a osobito zasebni tip kuća koji se zadržao u Lombardiji (*casa a ballatoio*). U pogledu morfologije pak mnoge podatke za XIV. i XV. stoljeće pružaju slike Ambrogia Lorenzettija, Benozza Gozzolija i Masaccia, no nadasve su važni sačuvani kameni balatoriji tog doba. Najpoznatiji pripada firentinskoj katedrali Santa Maria del Fiore. Godine 1367. Andrea di Bonaiuto ga je prikazao na freski *Chiesa militante e trionfante* (Cappellone degli Spagnoli). Njegov će oblik na tamburu kupole ponoviti Filippo Brunelleschi u čijim “uputama” iz 1420. stoji da će *andito* biti *di sotto imbeccatellato con parapetti straforati* – znači da će odozdo imati konzole i perforiranu ogradu.⁸ Balatorij tambura koji je ostao nedovršen pokazuju drveni modeli XV. stoljeća, a navode i neki onodobni pa i kasniji tekstovi. Godine 1508. Baccio d’Agnolo je tako, primjerice, isplaćen za lavlju glavu koju je izradio *pel modello del fregio che si fa al ballatoio della chupola*. Isti će termin, pišući o Brunelleschiju i o Bacciu, koristiti 1568. i Vasari (*Vite*, II, 362).⁹

Da se upravo takav građevinski oblik pojavio i u nas, u dubrovačkoj arhitekturi dokayuju neki dokumenti XV. stoljeća. Riječ je o kamenom balatoriju koji se spominje 1421. i 1422. godine u ugovorima o izradi pojedinih dijelova za palaču bosanskog vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku. Već je ranije osobitu pažnju privukao ugovor iz prosinca 1422. (*Acta Consilii Minoris*, sv. 3, f. 31^v) u kojem stoji da *ballatorium de lapide* izvodi Bonino iz Milana te ga uglavnom samo iz tog razloga u svojim tekstovima navode Vladimir Čorović (1923), Risto Jeremić i Jorjo Tadić (1938), Cvito Fisković (1947), Lukša Beretić (1956), i Milan Prelog (1961).¹⁰ Dok Jeremić i Tadić smatraju da se Boninov kameni balatorij nalazio u unutrašnjosti, Čorović i Prelog govore o balatoriju na palači Sandalja Hranića. Premda su u oba ugovora rabe razni oblici iste riječi – *ballatorio*, *ballatorium*, *ballatore*, *ballatoro* – navodeći ugovor iz 1421, Fisković govori o dijelovima za balkon, ali u vezi ugovora iz 1422. zadržava naziv balatorij. No, u njegovu shematskom crtežu Sandaljeve palače izvedenom prema jednom prikazu grada iz XVII. sto-

⁸ *Delibera del 1420. Facciasi un andito di fuori, sopra gli occhi, che sia di sotto imbeccatellato con parapetti straforati, e d’altezza di braccia 2 in circa, all’avenante delle tribunette di sotto; o veramente due anditi, l’uno sopra l’altro, in sun’una cornice ben ornata; e l’andito di sopra sia scoperto* (C. Guasti, *La cupola di Santa Maria del Fiore, illustrata con i documenti di Archivio dell’Opera secolare*, Firenze 1857, 1974, str. 29-30).

⁹ A. Nova, “Il ballatoio di Santa Maria del Fiore a Firenze”, u *Rinascimento da Brunelleschi a Michelangelo – La rappresentazione dell’architettura*, Milano 1994, str. 593-595.

¹⁰ V. Čorović, “Palača Sandalja Hranića u Dubrovniku”, u *Narodna starina* II, sv. 6, br. 3, (1923), str. 263.

R. Jeremić i J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd 1938, str. 18.

C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, str. 58, 103.

L. Beretić, “Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10 (1956), str. 81-83.

M. Prelog, “Dalmatinski opus Bonina da Milano”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13 (1961), str. 3-8.

ljeća, na pročelju se balatorij ne pojavljuje.¹¹ Svaka pretpostavka da bi se *ballatorium de lapide* mogao nalaziti u unutrašnjosti, u dvorani, mora se odbaciti iz konstruktivnih razloga: u tom bi se slučaju njegove konzole morale uzidati na visini od 2 do 2,5 m. ispod stropne konstrukcije gdje je zid svakako najosjetljiviji (s obzirom na otvore, a u slučaju ove palače i na zonu njihovih mrežišta). Konzole koje nose vanjski balatorij ugrađivane su, međutim, u razini stropne konstrukcije, što je za stabilnost zgrade povoljnije.¹² Isto tako treba odbaciti i pretpostavku da bi u slučaju Boninova balatorija bila riječ o vanjskom stubištu.¹³

Sam oblik balatorija detaljno je opisan u ugovoru od 2. kolovoza 1421. (*Diversa Notariae*, sv. 13, f. 189)¹⁴ koji su međusobno sklopili *magister Anthonius* (dubrovački klesar Antun, suradnik Boninov) i *magister Alegrettus Bogulini* (korčulanski klesar Radivoj Bogetić). Antun se obvezuje među ostalim izraditi i dijelove "za balatorij (*per uno balatore*): trideset i šest kamenih konzola (*denti trentasey de pietre*), u presjeku četvrtastih od pola lakta (25,6 x 25,6 cm); od tih trideset šest konzola, osamnaest će biti dugačke četiri pedlja (102,4 cm), druga polovica pet pedalja (128 cm); i još osamnaest ploča (*piange deseocto*) od kojih će svaka ploča biti široka tri pedlja (76,8 cm) i duga četiri pedlja (102,4 cm), a debela pola pedlja (12,8 cm); i još stupce i stupiće za taj balatorij (*li pilastri et le collonelle per lo dicto ballatoro*), koliko će ih trebati; i još male lukove koji će biti odozgo (*li archetti che serano de sopra*), koliko će ih trebati ...".¹⁵

I konzole i ploče, dugačke 102,4 cm. jednim su dijelom (otprilike trećinom dužine) morale biti ugrađene u zid: širina balatorija mogla je, dakle, iznositi cca 70-80 cm. Poredane jedna do druge, osamnaest ploča (po 76,8 cm) daju sveukupnu dužinu balatorija od približno 14 m. Zacijelo je obuhvatio obje kuće (široke vjerojatno oko 3 sežnja, što je standardna širina parcele) koje se pregrađuju za Sandaljevu palaču.¹⁶ Među ugovorima o gradnji i popravcima palače, u onom od

¹¹ C. Fisković, "Neobjavljeni radovi Bonina Milanca u Splitu", *Zbornik za likovne umetnosti* 3, Novi Sad 1967, sv. 3, str. 173-195.

¹² U Ranjininoj palači na Pustijerni sondiranjem zidova pronađena su na sjevernom bočnom zidu ležišta greda koja, uz male kamene konzole u začelnom zapadnom zidu, pokazuju da se pod drvenog balatorija nalazio na visini cca 240 cm ispod grednika.

¹³ U tom kontekstu riječ se rabi samo za dugačko odmorište do kojeg vode stube. Primjer iz 1327. godine: ... *super baladorio scalarum communis Pirani ...* (*Chartularium Piranense* II/c 257/9). Takvo značenje balatorija navodi jedino *Enciclopedia italiana* V, Milano-Roma, 1930-1938, str. 44.

U Dubrovačkom statutu vanjska se stubišta nazivaju *scala extra domum* (V, 42) ili *amblytus* (V, 1), tj. *amblytus longobardicus*, što je prevedeno kao terasa, langobardska terasa (V, 2).

¹⁴ Dokument *Diversa Notariae*, sv. 13, f. 189, objavljen je u prilogu (br. 1) u prijepisu pok. Zdravka Šundrice.

¹⁵ Mjere navedene u pedljima i laktovima preračunate su u centimetre na osnovi ovih vrijednosti: 1 lakat (*brachium*) = 51,2 cm; 1 pedalj (*palmum*) = 25,6 cm.

¹⁶ Po Beritiću, *n. dj.* (10) str. 82-83. Dubrovčani su nakon 1405. vojvodi Sandalju Hraniću kupili kuću na kojoj se obavljaju popravci od 1407. Godine 1420. kupljena je i susjedna kuća Sima Gradića, a 1421. gradi se cisterna. Radovi su 1423. u završnoj fazi (pozlaćeni grb Hranića postavljen je sa strane luke, prozorske rešetke i vrata pozlaćeni, izrađen namještaj). U nastojanju da palača bude jedna od najljepših u gradu nastavilo se radovi-

10. kolovoza 1428. (*Diversa Notariae*, sv. 15, f. 265-266) govori se na posredan način i o balatoriju.¹⁷ Tada se, naime, klesari Ratko Ivančević i Nikola Radinović obvezuju izraditi dijelove za lođu sa stupovima i ogradom ispred kuće vojvode Sandalja. Ploče za lođu bit će od istog kamena kakve su na gornjoj ogradi (zacijelo balatorija) (: ... *et che sieno le dicte pianche de quella piera come le pianche dello apogio di Sandagl di sopra*). Zanimljivo je, a osobito važno za tipologiju dubrovačkih kuća XV. stoljeća općenito, da će i ta ograda biti dugačka koliko i sama kuća, a njezini stupići slični stupićima terase povrh zida na kući Luke Bunića (: *Et lo apogio vuol che sia per longheca di tucta casa con colonnelle come quelle della terraca sopra al cortino a casa di fioli di ser Luca di Bona intagliati e formati di tucto come quelli della dicta casa di ser Luca*). Radovi su bili završeni i majstori isplaćeni 1432. godine.

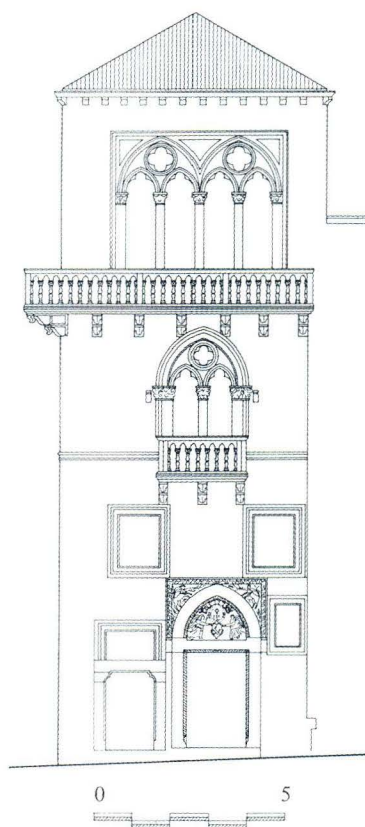

Kuća Isusović, zapadno i južno pročelje, sadašnje stanje (arh. snimak: I. Tenšek)

ma 1426-1428. (trijem ispred pročelja, pozlaćeni grb na pročelju na strani trga), 1495. (popravci balkona), 1501. i 1525. kada ju je naslijedio herceg Stjepan.

¹⁷ Arhivski dokument *Diversa Notariae*, sv. 15, f. 265-266 (prilog br. 2) u prijepisu prof. dr. Ante Marinovića.

Palača Sandalja Hranića u potresu je 1520. oštećena, u onom 1667. godine srušena. Kako je, međutim, moglo izgledati njezino pročelje okrunjeno balatorijem, pokazuje jedna nešto kasnija kuća na Prijekom (br. 10) koja se pripisuje obitelji Braichi-Isusović.¹⁸ U zoni trećeg kata vidljivi su tragovi otučenih konzola i ploča balatorija; reške pokazuju veličinu i osnovni oblik otvora. Balatorij dugačak oko 8,5 m. pružao se duž cijele južne i dijela zapadne fasade, obuhvaćajući jugozapadni ugao. Nosilo ga je deset dvostrukih konzola čija je ukupna visina 60 cm, a širina 25 cm. Po razmaku između parova konzola proizlazi da su ploče bile dugačke 92-95 cm. Ovaj je balatorij imao, dakle, rjeđe raspoređene konzole od onog na Sandaljevoj palači koji je bio položen na osamnaest dvostrukih konzola, u razmaku koji zadaju nešto kraće ploče (cca 77 cm).

Kuća Isusović, južno pročelje, pretpostavljeni izvorni izgled (izradio: I. Tenšek)

¹⁸ Nema dokumenata koji bi potvrdili navedene obitelji kao vlasnike palače u doba gradnje niti ukazali na njezina graditelja. To je svakako najvrjedniji sačuvani primjer stambene arhitekture XV. stoljeća u Dubrovniku (usp. N. Grujić, "Reprezentativna stambena

Termin *ballatorium de lapide* pojavljuje se jedino u navedenim ugovorima iz

1421. i 1422. godine, pa se može pretpostaviti da ga je sugerirao sam Bonino koji je jamačno dobro poznao i takav oblik i pravo značenje te riječi. Godine 1495, kada se na Sandaljevoj palači izvode radovi zbog učvršćenja “balkona” (Beritić), u samom dokumentu za nj se rabi naziv *solarium* (*Cons. Minus.* sv. 25, f. 179).¹⁹ Isto tako, godine 1501. korčulanski klesari, među kojima i Blaž Andrijić, izvode perforiranu ogradu za solarij na palači Sandaljeva nasljednika hercega Stjepana Vukčića Kosače (*Div. Not.* sv. 80, f. 111).²⁰ Tom zamjenom naziva **balatorij** će iz dokumenata iščeznuti ali ne i s pročelja, jer sam će oblik trajati još neko vrijeme pod nazivom **solarij**.

Naime, Sandaljeva palača, zacijelo jedna od najljepših u gradu, mnogima je tijekom XV. stoljeća bila uzorom.²¹ Pokazuje to i ugovor iz 1492. godine.²² Radivoj Bogosalić i Jakov Radomanović, te Leonard Petrović, Petar Jakobović i Bartul Radivojević obvezuju se izraditi kameni ukras za palaču Frana S. Benešića: balkonatu s dva saracenska prozora poput one na kući hercega Stjepana ... (*Primo unam balconatam cum duabus fenestris sarachinis que balconata sit ad similitudinem balconate domus communis que dicitur comitis Stephani ...*); devet ploča dugačkih 166,4 cm i širokih 102,4 cm te perforiranu ogradu kakva je na kući gore navedenog hercega Stjepana i na ogradi grb (*Item nouem planchas bonas et solidas cum sauazis ab extra que planche habeant pro qualibet earum brachia tria et quartum uni brachii de longitudine et brachia duo de latitudine et sunt integre omnes. Item ad dictum solarium debeant facere apodium strafortatum sicut est in domo comitis Stephani superscripti, seu communis. Et etiam quod de pluri in dictis apodiis debeant facere unam armam cum cimario pulcherrimo ...*); i tridesetšest konzola s lavljim glavica- ma za – solarij (*Item dentes triginta sex cum capitibus leonum pro solarario ...*). Nazivi

arhitektura”, *Zlatno doba Dubrovnika, XV. i XVI. stoljeća*, str. 307). Dataciju san na osnovi motiva (kasnogotičkih i ranorenesansnih) postavila u sedamdesete godine XV. stoljeća, što ću ovom prilikom donekle korigirati. Prema podacima na koje me je upozorio Danko Zelić, proučavajući katastik XV. st., palača je izgrađena poslije 1481. na mjestu prethodne tri kuće i u to doba pripadala Nikoli Golosiću. Zasebni prikaz te palače je u pripremi.

¹⁹ *Cons. Minus.* sv. 25, f. 179.

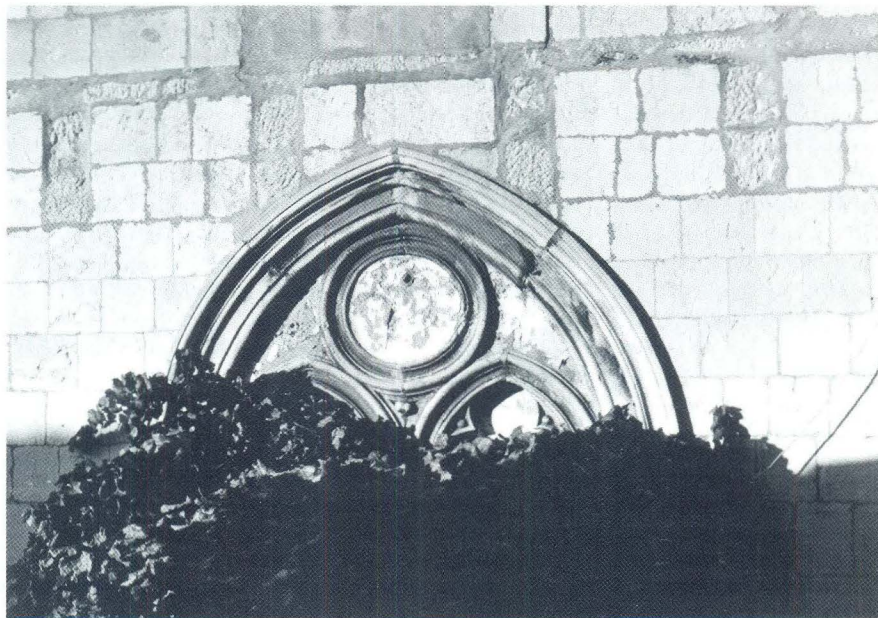
²⁰ C. Fisković, *n. dj.* (10), str. 150, navodi da je u travnju 1501. dubrovačka vlada obavljala na palači neke popravke i naručila “u Blaža Andrijića, njegova nečaka Petra i Nikole Radovanova Maranića stupove s kapitelima i lukove svodova, ažurirane ograde za balkon i ostale dijelove” (*Div. Not.* sv. 80, f. 111).

Uz 1501. godinu L. Beritić, *n. dj.* (10), str. 83, navodi samo zaključak da se popravi palača koja je ranije bila vojvode Sandalja, a zatim hercega Stjepana (*Cons. Rog.* sv. 28, f. 258-258^v).

²¹ Godine 1424. Luka Brajković traži da mu kamenari izrade *passus decem et octo canalium lapides cum dentibus opportunis in illius qualitatis, et talis lapidis, ac ita laboratum qualis et cuius ac prout sunt canalium domus vojvode Sandagl ...* (*Div. Canc.* sv. 42, f. 254^r); po uzoru na Sandaljevu palaču klesari mu izrađuju i prozore (*Item fenestras quatuor saracenas cum mantelletis illius forme et qualitatis cuius et qualis sunt fenestre domus vojvode Sandagl primi palmeti*) (*Div. Canc.* sv. 42, f. 255^r-256).

²² Prijepis dokumenta *Diversa Cancellariae*, sv. 89, 91^v-92 dugujem dr. Zdenki Romer-Janeković.

koji se u vezi s ovim solarijem koriste – *planche* (ploče), *dentes* (konzole) i *apodium strafortum* (perforirana ograda) – isti su oni koji se rabe za prethodni balatorij na Sandaljevoj palači. Na njoj je osamnaest dvostrukih konzola nosilo osamnaest ploča, na Benešićevoj je trideset šest jednostrukih konzola nosilo devet dva puta dužih ploča. Dužina obaju balatorija bila je približno jednaka: Sandaljev je bio dugačak oko 14 m – Benešićev preko 14,5 m.

Kuća Isusović, južno pročelje, tragovi konzola u zoni trećeg kata

Uporaba naziva “balatorij” u ugovorima iz 1421. i 1422. godine kojim se označuje dio pročelja, izveden u kamenu, u Dubrovniku je sasvim iznimna. Ni u Statutu grada Dubrovnika ni u zapisima notara iz XIII. stoljeća balatoriji se ne spominju.²³ Za razliku od primjera u nekim drugim priobalnim gradovima,²⁴ balatorija nema ni u arhivskim dokumentima koje za stambenu arhitekturu XIV. sto-

²³ Najraniji podaci nađeni u našim dokumentima potječu iz 1220. godine: *de faciendis balatoris in curia sua ... debeant extendere balaturam suam ...* (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Zagreb 1905, str. 179); u XIII. stoljeću već je dio kuće: u jednoj zadarskoj parnici iz 1289. stoji: *... cum balatorio et scallis domus tue impedis nobis curiam, anditum seu ambitum communem ...* (*Isto*, sv. VI, Zagreb 1908, str. 557)

²⁴ Godine 1310. spominje se: *domus una noua cum balatoriis suis ... que balatorie ample debent fieri de uno passo comunis ...* (*Isto*, VIII, Zagreb 1910, str. 269); godine 1365: *... medietatem unius domus cum balladurio exteriori ...* (*Isto*, XIII, Zagreb 1915, str. 482);

ljeća u Dubrovniku objavljuje Fisković;²⁵ u većem broju će se naći tek na kraju XV. i u XVI. stoljeću, ali tada nisu kameni već drveni i pripadaju prostoru dvorana. To, međutim, ne znači da vanjskih drvenih ili kamenih balatorija nije do Boninovog uopće bilo, već prije ukazuje na mogućnost da su se oni jednako kao i istaknuti, rastvoreni završni kat općenito, običavali i prije i nakon ove epizode s Boninovim balatorijem, nazivati solarijima.

Pri definiranju kako oblika tako i riječi **solarij** (lat. solarium) redovito se ističe njihov oantičko podrijetlo: bio je to dio kuće izložen suncu i zraku;²⁶ dok je balatorij mijenjao mjesta i funkciju te je zapravo i ograničenog trajanja, solarij je u okvirima arhitektonske terminologije i prakse zadržao kontinuitet sve do danas. Mogao je biti otvoren poput balkona i terase ili zatvoren poput lođe i trijema. U vremenu koje razmatramo solarijem se ponajviše označivala terasa, lođa ili trijem posljednjeg kata. Podatak da se vanjski balatorij u XV. stoljeću zamjenjuje solarijem, važan je koliko za tipologiju dubrovačkih kuća i palača toliko i za urbanistički aspekt srednjovjekovnog grada. Naime, u mnogim solarijima koji se navode, u statutima Dubrovnika, Šibenika i Splita, i u drugim dokumentima XIII. i XIV. stoljeća, valja vidjeti konzolno istaknuti završni kat, a po svemu se čini i dugački balkon, jer se upravo u tom kontekstu solariji i javljaju u zabranama gradnje te odredbama o rušenju.²⁷ Iz onih koje se odnose na dubrovačke solarije, proizlazi da se radi o istaknutom katu. Utoliko je solarij općenitiji pojam od balatorija. No, i ta se riječ različito interpretira.

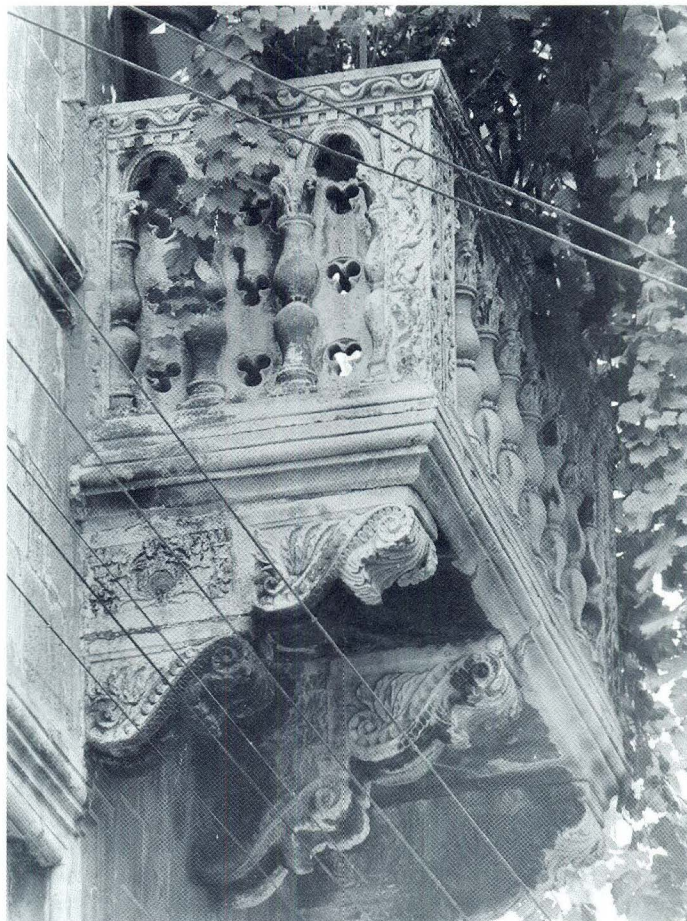
godine 1379: *Yuanes ... uendidit ... unam suam domum magnam muratam circumcirca cum curia, balatorio, canipis suis, cum suo terreno proprio* (Archivio storico per la Dalmazia IX f 53, 24/25). U Senju se 1381. iznajmljuje kuća s balatorijem (: ... *unum cassale ipisus Ielen(e) situm in ciuitate Segnie apud domum iudicis Ioseph (cum) quodam balladurio medio apud domum sive cassale Gradine de Sregnis et apud vias publicas.* (Diplomatički zbornik, sv. XVI, Zagreb 1976, str. 218-19); godine 1399. Koža de Begna kupuje kuću u Zadru *cum omnibus suis cameris coquinis, ballatoris, sallis, scalis, curia, puteo, canauis, stillicidiis ...* (Isto, sv. XVII, str. 440)

Cvito Fisković donosi podatak da je u Zadru 1399. suknar Nikola Mihajov iznajmio dubrovačkom plemiću Ivanu Menčetiću *domum suam magnam cum inlaustro cesterna, puto, cameris, ballatorijs et zardeno positam prope plateam magnam* (C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959, str. 57).

²⁵ C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955, str. 71-84.

²⁶ **Solarij** (lat. *solarium*) je prebivalište na gornjim katovima srednjovjekovne kuće; terasa; dio zgrade koji je izložen suncu (N. Pevsner, J. Fleming e H. Honour, *Dizionario di architettura*, Torino 1992); u rimskoj je arhitekturi zona kuće izložena suncu i zraku, u obliku otkrivene terase, trijema ili lođe (*Enciclopedia dell'Architettura Garzanti*, 1998); u kućama antičkog Rima to je otvorena terasa ili trijem (*Il Nomenclatore di Architettura*, Torino 1993).

²⁷ U Statutu grada Budve solarij pripada istom kontekstu kao i trijem: *Ordinem, che l'aere, che va da su in giu dentro due case per tutta la nostra citta, volemo, che quell'aere sia per mezzo d'una parte e dell'altra, alvo se alcuna delle parti mostrasse prova, che la comprada sia sua; et se si volesse far solaro o portego, sia il detto aere suo, et lo faci tanto alto, che non nocchia alli vicini at al commun ... (cap. XXIII). Ordinem, che nissuna persona non debbi gettar immonditie nissuna ne de portego, o de solaro, o de zetar in via publica et in ogni via della citta, sotto pena di denari 12, la mita al conte e la mita al commun (cap. XXIV).*

Kuća Isusović, južno pročelje, balkon prvog kata

U Splitskom statutu iz 1312. Antun Cvitanić prevodi riječ *solarium* kao **balkon**.²⁸ Međutim, u Dubrovačkom statutu iz 1272. u VI. poglavlju Pete knjige (*De solaris*) prevodioci Mate Križman i Josip Kolanović za solarij koriste riječ

²⁸ *Statut grada Splita*, Split, 1987. Knjiga V, pogl. VI: *Item statutum et ordinatum est, quod nullus ponat solarium nec ligna supra uiam publicam, nec projiciat stercora, nec aquam, nec aliud in uiam publicam ... Et rector, qui peo tempore fuerit, dicta solaria eleuare faciat et destruere et ligna, que fuerini extra muros simil faciat eleuare per suum sacramentum* (str. 195).

Isto tako određeno je i naređeno da nitko ne smije napraviti balkon ni (postaviti) daske nad javnim putom niti smije bacati izmetine, ni (proljevati) vodu niti išta drugo na javni put ... A gradski upravitelj, vezan vlastitom zakletvom, neka dade ukloniti te balkone i uništiti (ih), a istodobno i daske koje bi (stršile) izvan (kućnih) zidova (str. 253).

kat.²⁹ Iako u nekim slučajevima *solarium* doista znači kat,³⁰ u tekstu Dubrovačkog statuta simplifikacija termina unosi zabunu: za kat se, naime, istodobno ponegdje koristi i riječ *palmentum*. *Solarium* se kao kat prevodi i u *Zapisima notara Tomazina de Savere (1282-1284)*:³¹ po presudi iz 1283. mora se ukloniti *solarium* iznad krova, po presudi iz 1285. ukloniti *solarium* izgrađen poviše ulice.³² U posljednjem slučaju solarij se, međutim, mora ukloniti jer je izgrađen *supra viam communis ultra medium celum*. Nije se, dakle, branio zbog svoje visine već zbog istaka kojim je prelazio dopuštenu polovicu zračnog prostora nad ulicom. Treba uzeti u obzir da srednjovjekovni grad, kolikog imao strogo provedenu parcelaciju nije imao unificiranu izgradnju u pogledu visinskog gabarita, a pogotovo ne tako ujednačeno oblikovane završne zone kuća kakve zatječemo te iz današnje perspektive u ondašnji grad često projiciramo. Pogrešnim i površnim tumačenjem termina sveukupna slika grada biva osiromašena. Da se razni elementi mogu svi naći zajedno i da je njihova diferencijacija nužna, pokazuje i jedan dokument iz 1339. o diobi posjeda u Zadru: ... *tres astanciones ... cum solariis ... ballatoriis, balconatis ...*³³ Uporabom naziva balatorij, solarij i balkonata iskazala bi se raznolikost oblika koja je karakteristična za stambenu izgradnju od XIII. stoljeća nadalje. Neke od tih struktura služile su u početku obrani kuća da bi kasnije postale jednim od načina da se proširi stambeni prostor gornjih katova.

²⁹ *Statut grada Dubrovnika, 1272.*, Dubrovnik 1990. Knjiga Peta, pogl. VI., str. 163. (: *Super tectum domus alterius solarium facere nemo potest / Nad krovom tuđe kuće nitko ne smije nadograđivati kat*).

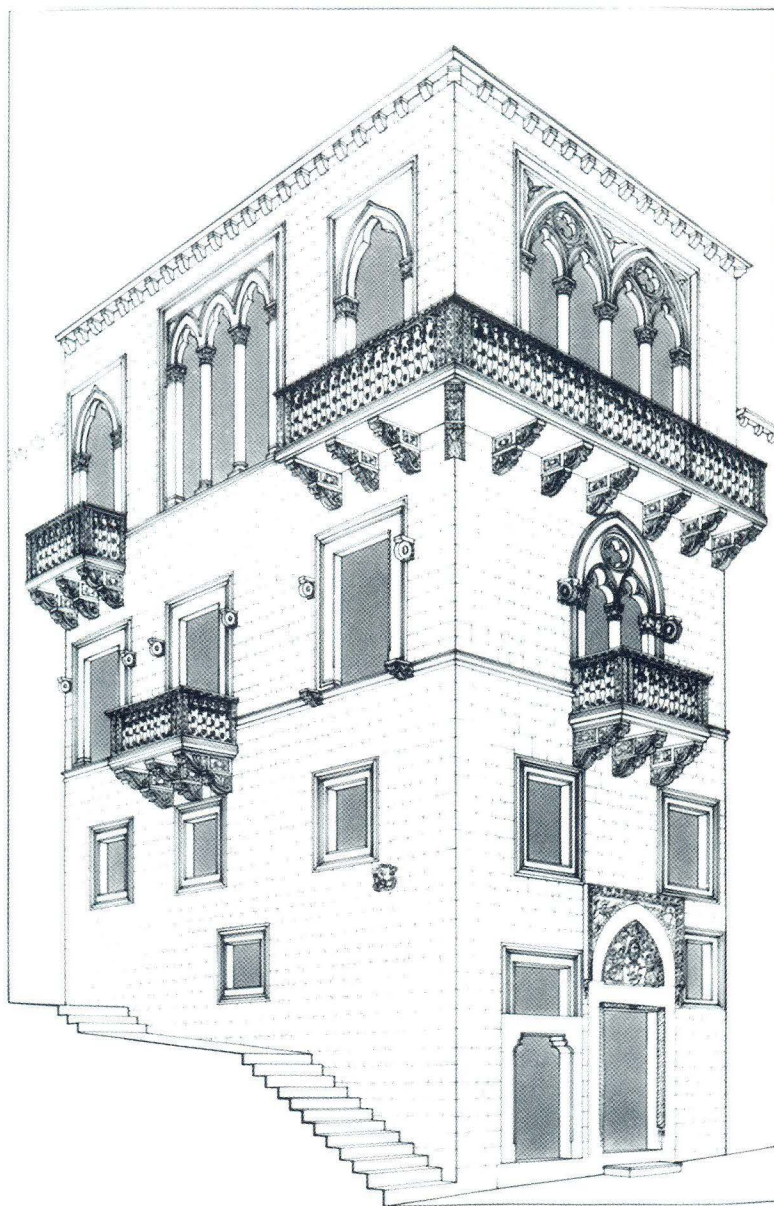
³⁰ Godine 1375. u jednoj presudi o kupnji kuće u Splitu izrijekom stoji ... *de duobus pavimentis sive solariis ...* (T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, sv. XV, Zagreb 1934, str. 106) U značenju kata javlja se i u dubrovačkim dokumentima riječ *solar* ili *soler*. U jednom ugovoru iz 1431. godine nalaze se oba oblika: *al segundo soler / in lo segundo solar* (*Div. Not.* sv. 17, f. 74-74').

³¹ *Die secundo julii (1283), Coram nobis Johanne Georgio, comite Ragusii et juratis iudicibus Vita Gataldi, Grubessia de Ragnana, Lucaro Fusci et Mathia de Mence, cum Mathias de Baysclaua pecierit Volcassio Andree et debeat ferrare quandam fenestram quam ipse Volcassius fecit supra cloacam dicti Mathei et eiam quod ipse debeat remouere solarium quod fecit super tectum domus eiusdem Mathei. Respondit dictus Volcassius quod ipse est paratus facere id quod vult ratio et consuetudo Ragusii. Unde nos comes et iudices ... iudicauimus per sentenciam quod dictus Volcassius debeat de lignis solarii predicti incidere ita quod non sint super tecto domus dicti Mathei ...* (J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, Monumenta historica Ragusina, II*, Zagreb 1984, str. 369).

³² *Die veneris XI madii (1285). C. Draga de Picinego, per suum aduocatum Balium Martoli, peciit Stane uxori quondam Gregorii de Proculo, quod remoueat solarium quod ipsa fecit supra viam communis ultra medium celum. (Isto, III, Zagreb 1988, str. 34)*

Prema odredbi Dubrovačkog statuta iz 1272. "neka kuće koje su s jedne strane ulice imaju trećinu te ulice, a druge kuće koje su s druge strane ulice imaju drugu trećinu, a Općina preostalu trećinu ... i polovica neba pripada jednoj strani, a druga polovica drugoj" (Knjiga V, pogl. I).

³³ T. Smičiklas, *n. dj. (23)*, X, Zagreb 1912, str. 492, 493 (*Ponentes et designantes in una parte tres astanciones a parte boree cum solariis tectis uel copertis, coquinis posterioribus et curtiis, ballatoriis, balconatis et earum pertinentiis, introitibus et exitibus suis quomodolibet pertinentibus et ad se spectantibus quouis modo positas in Jadra ...*)

Kuća Isusović na Prijekom, perspektivni prikaz pretpostavljenog izvornog izgleda
(crtež: B. Bodružić)

Točno imenovanje arhitektonskih elemenata iskazalo bi također činjenicu da

se u kamenoj gradnji XIV. i XV. stoljeća nalaze i neki elementi transponirani iz drvene gradnje kojoj je istaknuti gornji kat konstruktivno i tipološki imanentan. Prijenos oblika više je nego vjerojatan, jer drvene su kuće, u Dubrovniku, primjerice, postojale tijekom cijelog XIV. stoljeća, znači usporedo s onima koje se grade u kamenu te ih postupno zamjenjuju još i u XV. stoljeću.³⁴ Poznato je također da su balkoni i drugdje zadugo bili od drva kako bi se u slučaju opasnosti lako mogli ukloniti. Drveni solariji se u dubrovačkim dokumentima XIII. stoljeća izrijekom navode;³⁵ u zadarskim se navode i drveni balatoriji.³⁶ U Dubrovniku će se i nakon prijelaza u kamenu gradnju takvi istaci još neko vrijeme zadržati na vanjštini zgrada, a potom će iščeznuti: početkom XVI. stoljeća i za kuće izvedene u kamenu učestale su zabrane da se nad ulicama grade solariji, odnosno odredbe da se postojeći – poruše.³⁷ Solariji će se modificirati utoliko što neće više zalaziti u zračni

³⁴ Proces prijelaza iz drvene u kamenu gradnju posvuda je tekao sporije nego se to obično misli. Primjerice, u Šibeniku se 1446. godine donosi odredba da "na zgradama koje postoje i koje su sagrađene ili se imaju sagrađiti na gradskom trgu ili na velikim ulicama Šibenika ... nijedna osoba ne smije ni na kakav način graditi ili dati graditi nešto od drva na pročelju koje gleda na rečene ulice i na općinski trg, nego samo od zida ... a prekršitelji imaju takve građevine od drva srušiti i dati ih sagrađiti potpuno od zidane grade (*Knjiga reformacija grada Šibenika*", pogl. CCLXII, str. 320)

U Dubrovniku se tijekom cijelog XIV. stoljeća ponavljaju odredbe o rušenju drvenih kuća: godine 1327. i 1363. ima ih još i na samoj Placi, 1399. u ulici Marojice Kaboge.

Godine 1406. donesena je odredba da se svake godine poruši dvadesetpet drvenih kuća (L. Beritić, *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb 1958, str. 19-23).

³⁵ *Die III januarii (1297). C. Magister Andreas marangunus fecit pactum cum Vasilio aurifice, quod debet hedifficare domum suam de lignamine cum uno solario et cum portis et fenestris et scala et templatis ad voluntatem dicti Vasilii. Et dictus Vasilius debet eidem magistro dare yperperos XII.* (Isto, str. 323)

Die XXV marcii (1297). Magister Andreas marangonus fecit pactum cum magistro Vasilio et magistro ... quod promisit eis laborare unam domum de lignamine de passibus IIII et dimidium (longam?) et passibus III amplam cum duobus solaris et fenestris oportunis et scalis IIII ... necessariis et factam ad copertam templatam. Et ipsi pro suo labore debent ei dare yperperos XVI. Et si domus erit minus uel plus dicte longitudinis, deber esse pro ratione ... yperperorum IIII (Isto, str. 341)

³⁶ Najveći broj podataka važnih za XV. st. sakupio je Cvito Fisković, *n. dj.* (24), str. 57, 58, 161, 162: Godine 1402. Ivan Vučinić je u kući Ivana de Butadeis podigao drveni balatur od dasaka i greda, pokrio ga kupama, izradio mu stepenice i ormar (: *Johannes marangonus... se obligavit ... eidem ser Johanni de Butadeis .. laborare... unum ballatorium de tabulis trabibus et clavis... et coprire et copertum dare cum cupis positis in calce... et facere... unam salvarobam et ponere scalas pro dicto balatorio...* (*Akti notara Articuiciusa de Rivignano*, sv. III/8.) Balatur je imala i kuća Jakova Luparela u Zlatarskoj ulici, koju je 1449. preinačio majstor Vuko Slavogostov (... *aptare et reponere scalas lapideas... facere unum ballatorium*) (*Akti notara Ivana de Calcina*, sv. III/5). Godine 1450. kuća Nikole Cocarija u Ulici sv. Mihajla dobiva prozore i vrata kamenih okvira, a balatorij je izveden u drvu (*Akti notara Simuna Damiani*, sv. II/3).

³⁷ Godine 1516. naredeno je svim stanovnicima Zlatarske, Kovačke i Lojarske (Žudioske) ulice da u roku od četiri dana uklone sve balkone, *solaria*, ispred prozora (*Cons. Minus*, sv. 32, f. 143), a 1517. opomenut je Marin Gučetić da ne smije na novogradnji u Krivoj ulici postaviti balkon (*solarium*) nad ulicom, pa konzole u tu svrhu već postavljene mora ukloniti. (*Isto*, f. 222) (L. Beritić, *n. dj.* (34), str. 21.)

prostor ulice. Preobrazit će se, naime, u završne katove rastvorene velikim i gusto poredanim prozorima što se kao tipološka odrednica dubrovačkih kuća i palača zadržava i u XVI. stoljeću.³⁸ Balatorij će se, međutim, i kao naziv i kao oblik “preseliti” u unutrašnjost i postati bitnim obilježjem dvorane – najreprezentativnijeg prostora kuće.

U Dubrovniku se nije sačuvao nijedan vanjski kameni balatorij. U Korčuli, međutim, postoje još uvijek palače čija pročelja rese dugački balkoni;³⁹ premda obnovljena, u XIX. stoljeću, Biskupska palača (Opatska riznica) podignuta uz katedralu u XVI. stoljeću prvorazredni je primjer tog tipa; da ih je bilo i prije pokazuju velike konzole balkona koji je kružio oko ugla kuće Matijaca. Štoviše, u Korčuli se dugački balkoni – izravni nasljednici kamenih balatorija – pružaju i kruže zidovima dvorišta palača Arneri i Ismaelis. U svim varijantama koje su u Korčuli još prisutne potvrđuju definiciju Baldinuccija da je balatorij poput visoke ulice smješten ili na pročelju građevina ili prigraden zidovima dvorišta, da služi horizontalnom povezivanju prostorija te kao mjesto za odmor i uživanje u pogledu na ulice i trgove.*

ARHIVSKI DOKUMENTI

1. *Diversa Notarie*, sv. 13, f. 189.

Die II augusti 1421. Magister Anthonius taiapetra ex una et pro una parte et magister Alegrettus Bogulini tayapetra similiter ex altera, unanimiter et concorditer ad infrascriptas conventiones et pacta solemnibus interventibus devenerunt, videlicet quod pro domo per magnificum comune Ragusii concessa et data magnifico voyvode Sandalie, cuius laborerium et opus circa eam fiendum, dictus magister Alegrettus supra se sumpsit, magister Anthonius antedictus super se et super omnia sua bona se obligans promisit facere et facta dare eidem magistro Alegretho omnia laboreria lapidea infrascripta, pro precio et modis infrascriptis videlicet prout et secundum quod continebat zetula in vulgari per ambas ipsas partes concorditer data michi Francisco de Boscho notario, cuius tenor de verbo ad verbum est ut sequitur: Al nome de Dio. Amen. XCCCXXI, a di ultimo luglio. Io maistro taiapetra fazo accordamento cum maistro Anthonio petraro per lavorero, zoe per casa de messer Sandaglia, zoe per la petre. In prima che io maistro son tenuto dare per la porta de la petre, zoe de misura a quel modo como la porta de Zore prothobistiar; et anchora una balchonata com tre colone; et ancho sarasine due qual stano a duy ladi dela balchonada senza appozi; et

³⁸ N. Grujić, “Renesansna palača, renesansni ljetnikovac i gotička tradicija”, *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Zagreb 1991. str. 52-63.

³⁹ S tog aspekta stambena arhitektura Korčule zaslužuje poseban osvrt koji bi pratio tipološki razvoj, ulogu korčulanskih majstora u širenju određenih modela a analizom dokumenata i uporabu naziva (u izvještaju N. Trojanisa o obnovi Biskupske palače iz 1877. što ga u svojoj doktorskoj disertaciji navodi Alena Fazinić, balkon se spominje kao *il grandioso e veramente bel pergolo* ...).

* Skraćena verzija ovog teksta podnesena je kao referat na simpoziju *Dani Cvita Fiskovića* u Korčuli u rujnu 1999. godine.

*ancho sarasine tre pizoli del primo palmento como e a chasa del dicto Zore protobis-
tiar; et anchora per uno balatore ch'io li dia denti trentasey de pietre, zoe de mezo
brazo a quadro, zaschuno de quali denti trentasey siano denti deseocto de palmi qua-
tro, l'altra mitade de palmi zingue; et anchora piange deseocto et zaschuna pianga de
per se habia la largeza de palmi tre et longeza de palmi quatro et la grosseza mezo
pe; et anchora per li pilastri et le collonelle per lo dicto ballatoro zo che serano de
bisogno; et anchora li archetti che serano de sopra, quanto serano de bisogno. Tute
queste pietre che siano spontate ala puncta de pichio, et che siano tute le dicte pietre
de la misura, et bone et salde. Et se alchuna non fosse dela misura, overo bona, che io
maistro Anthonio sia tenuto a cambiarla et far bona. Et son tenuto da dare deschari-
cate le dicte pietre ala porta de Ragusa. Per lo pagamento de qual tuto lavorero sia
tenuto dare a me maistro Anthonio al dicto maistro Alegretho in contanti yperperi tre-
sento; et sia tenuto el dicto maistro Allegretho de exborsare zo che constara el nolo del
deto lavorero, che possa me se sconti nel dicto mio pagamento de yperperi tresento. El
qual tuto lavorero soprascritto son tenuto et prometto de dare al dicto maistro
Alegretho de qui a mesi sey proximi. A di primo d'agosto io maistro Anthonio sopra
dicto rezevi dal dicto maistro Alegretho per parte de pagamento deli dicti yperperi tre-
sento, yperperi zinquanta. Que omnia et singula suprascripta promiserunt ambe partes
vicissim inviolabiliter observare. Ren-tes. Judex ser Matheus de Gradi et testis Ruschus
magistri Christofori.*

2. *Diversa Notariae*, sv. 15, f. 265', 266.

Die X augusti 1428. Indicatione VJ^a. Pro lobia voivode Sandagl pactum.

*Partes infrascripte nominibus infrascriptis vnanimiter et concorditer detulerunt
michi Benedicto notario quoddam scriptum pactorum inter se firmatorum quod scribi
voluerint in Notaria Ragusii pro cautela eorum, que in eo scripta sunt, huius tenoris,
videlicet: Jesus XCCCCXXVIIJ a di X agosto. Ratcho Iuanceuich et Nicola Radinouich
tagliapietra prometteno di far compiutamente lo lauorier della logia con le colonne e
con apogio dauanti la casa del magnifico voivoda Sandagl come dira qui appresso el
Regimento longhe braza quatro e meco, capitelli quatro alti brazo vno e vno quarto et
larghi per quadro brazo vno e vno sexto intagliati e asfogliati come quelli qui appresso
el Regimento. Archi e la lista come quelli appresso el Regimento. Et del capitello fina
la lista da basso e con la lista braza tre e vno quarto. Planche tante quante bisognera
coprir tucto lo lauorier, longhe le planche braza quatro e meco, larghe da braza vno e
meco in due grosse le planche quarta parte de vno brazo. Et che sieno le dicte pianche
de quella piera come le pianche dello apogio di Sandagl di sopra. Et che siano
incastrate al mancho due dita. Et lo apogio vuol che sia per longheca di tucta la casa
con colonnelle come quelle della terraca sopra al cortino a casa di fioli di ser Luca.
La dicta logia debbe essere larga dal muro della casa fino alla colonna braza quatro
e vno octauo per terra di sotto. El dicto lauorier debbe esser longho tanto quanto e
longa tucta la casa con lo arco fin al canton della casa di messer l'abate del
Lacroma. Et tucto questo lauorieri fuora delle pianche permetteno dare della pietra
del chamegnacho. Et far mettere et conplire completamente in lo lauorier a tutte le lor
spese valido e lassato et ferro et piombo se bisognasse tucto a lor spese, et le pianche
mettere in opera della pietra come e dicto di sopra. Et prometteno di dar fortuto et
complido tucto el lauoriero per fin da mo a mesi deceocto che sera nel 1430. a di X
febraio. Et se non desseno lo dicto lauorier complito a tucte lor spese al termine di*

sopra dicto, che noi officiali possiamo trouare far trouar maestri e lauorier e metter in opera come di sopra se contien a tucte lor spese di maistranca e di lauorier. Et se bisogno fosse incarcerargli, se per loro auessen manchamento d alcuna cosa che allo la / lauorier sopra dicto manchasse. Et noi officiali, zoe Jacomo de Georgio, Antonio de Goza, et Giugno de Gradi, per vigor del nostro officio e per liberta habuda dal Pizol Consiglio, come apar in libro del Pizol consiglio in 1428. a di tre di questo mese d agosto, permettemo di dare alli detti maestri yperperi mille pro integro pagamento. Et se alguno denar voliano che lor dieno buona e sufficiente pagaria, li qual denari volno che lor sian dati in paghe quatro, zoe la prima paga yperperi dugento. Et quando sara aducte le pietre a Ragusa tucte yperperi cento cinquanta. Et quando sara poste le pianche in opera yperperi trecento e cinquanta. Et quando sara complito tucto lauorier yperperi trecento, che sera in tucto yperperi mille, come e decto di sopra. Et questo permettono li dicti maistri vno al altro di dar fornido lauorier come decto di sopra a miglior tenente. *Renuntiantes. Que omnia e singula supradicta dicte partes et contra-hentes dictis nominibus et nominis promiserunt sibi inuicem et vicissime attendere et obseruare vt supra sunt. Renunciando. Zudex ser Marinus de Crieua et testis Ruscus magistri Cristophori.*

IL BALLATOIO NELL'ARCHITETTURA D'ABITAZIONE A DUBROVNIK NEL XV SECOLO

Nada Grujić

La parola *ballatorium* o ballatoio, che compare nelle norme statuarie e nei contratti edilizi nel periodo dal XIII al XV sec. indica una importante componente tipologica dell'architettura d'abitazione. ma questo termine si traduce in maniera diversa e spesso è posto in relazione ad altri e più tardi suoi significati. Dall'architettura medioevale la parola ballatoio-corridoio (cammino di ronda) difensivo aggettante su mensole-passa nell'architettura d'abitazione come coronamento delle case-torri, delle torri civiche e dei palazzi: la funzione utilitaria è sostituita da quella decorativa, e il ballatoio diventa anche uno status simbol. Il ballatoio può essere aperto a terrazza o coperto a loggia, e si chiama balcone solo quando è molto lungo e gira intorno a tutto o a parte dell'edificio.

In questo contesto lo troviamo a Ragusa (Dubrovnik) ai primi del XV sec. sull palazzo di Sandalj Hranić (distrutto nel terremoto del 1667). Il suo *ballatorium de lapide* si menziona in due contratti. Un contratto del 1422 testimonia che lo realizzò Bonino da Milano. Un contratto del 1421 stipulato da maestro Antonio, collaboratore do Bonino, e da Radivoj Bogetić parla della sua forma. Il ballatoio era lungo ca. 14 m; le sue 18 lastre (*piange*) poggiavano su 36 mensole (ovvero 18 mensole doppie); era recinto da una balastra a *collonelle e archetti*. Aveva un ballatoio simile anche una casa un po' più tarda a Prijeko. I resti di 10 mensole doppie provano che il ballatoio correva lungo la sua facciata sud e parte della facciata ovest.

Sul ballatoio del palazzo di Sandalj Hranić (poi dell' *herceg* Stjepan Vukčić

Kosača) si svolgono restauri nel 1495; nel 1501 gli scalpellini di Curzola (Korčula) realizzano una nuova balastra per il ballatoio che però si menziona ogni volta come solarium-*solarium*. Imitando questo palazzo, nel 1492, si realizza una balastra e 36 mensole a teste di leone per il solarium del palazzo di Frano S. Benešić. La constatazione che nel XV sec. la parola ballatoio è sostituita dal termine solarium è importante anche per l'aspetto urbanistico della città medioevale. Molti solari che si menzionano negli. Statuti delle città dalmate e in altri documenti del XIII e XIV sec. indicano appunto l'ultimo piano aggettante su mensole o un lungo balcone. In questo contesto compaiono anche nei divieti di costruzione e negli ordini di demolizione.: il solarium non disturbava per la sua altezza, ma per la sua sporgenza. Una interpretazione errata e superficiale del termine causa un impoverimento dell'immagine urbana complessiva. Con l'uso della denominazione ballatoio, solarium e balcone secondo l'originale si potrebbe in risalto tutta la varietà di forme dell'architettura d'abitazione a partire dal XIII sec. e anche la trasposizione nella costruzione in pietra del XIV e XV sec. di alcune parti caratteristiche della costruzione in legno.

L'esempio del termine ballatoio dimostra che la scomparsa di una parola non significa anche la scomparsa della forma architettonica che definisce. A Ragusa non si è conservato un solo ballatoio esterno in pietra. A Curzola, invece, si è mantenuto per secoli un tipo di palazzo con lunghi balconi sulla facciata, ma anche nei cortili dove hanno funzione di collegamento orizzontale.